- Hindi

Essence of Ten Principal Upanishads with Hindi Translation

દશોપનિષત્સારઃ સાનુવાદઃ

Document Information

Text title : Dashopanishatsara Essence of Ten Principal Upanishads with Hindi Translation

File name : dashopaniShatsAra.itx

Category : upanishhat

Location : doc_upanishhat

Author : nArAyaNapaNDita

Transliterated by : Pranab Mukherjee pranab9 at gmail.com

Proofread by : Pranab Mukherjee pranab9 at gmail.com

Description/comments : Isha kena kaTha prashna muNDa mANDUkya tittiraH aitareyaM ChAndogyaM bRihadAraNyakaM

Latest update : July 8, 2018

Send corrections to : Sanskrit@cheerful.com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

July 8, 2024

sanskritdocuments.org

દશોપનિષત્સારઃ સાનુવાદઃ

શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

॥ ૐ પરમાત્મને નમઃ ॥

દેવીં દધિમતીં નત્વા સચ્ચિદાનન્દરૂપિણીમ્ ।
દશોપનિષદાં સારો ગોવિન્દેન વિરચ્યતે ॥ ૧॥

“ઉપનિષીદતિ પ્રાપ્નોતિ બ્રહ્માત્મભાવોઽનયા” ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા બ્રહ્મવિદ્યાપ્રતિપાદકે વેદશિરોભાગેઽયમુપનિષચ્છબ્દઃ પ્રયુજ્યતે । એષ વેદશીર્ષસ્થાનીયભાગો વેદાન્તનામ્ના પ્રસિદ્ધઃ । અયં વેદાન્ત એવ બ્રહ્મવિદ્યા । બ્રહ્મણો વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા । સા ચ શુદ્ધચૈતન્યાત્મકસ્ય બ્રહ્મણોઽભેદેન જ્ઞાનરૂપા । અત એવેયં બ્રહ્મજ્ઞાનમિતિ ભણ્યતે । બ્રહ્મજ્ઞાનમાત્મજ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાનમિતિ ત્રીણિ નામાનિ પર્યાયવાચીનિ । સૈવાત્મવિદ્યા ઇતિ કથ્યતે । બ્રહ્મવિદ્યૈવ સર્વત્ર સમતાં દર્શયતિ । બ્રહ્મવિદ્યયૈવાઽજ્ઞાનગ્રન્થયશ્છિદ્યન્તે । બ્રહ્મવિદ્યાપ્રાપ્તિપ્રભાવેણ કર્મચાઞ્ચલ્યં સુસંયતં, ચિત્તં ચાન્તર્મુખી ભવતિ । બ્રહ્મવિદ્યયૈવ મિથ્યાનુભૂતિવિનાશઃ પરમસત્યોપલબ્ધિશ્ચ ભવતઃ । બ્રહ્મવિદ્યયૈવ ચૈકાત્મરસપ્રત્યયસારા-ઽવાઙ્મનસગોચર-સ્વયં પ્રકાશ-વિજ્ઞાન-સ્વરૂપચેતનાનન્દઘન-રસૈકઘન-બ્રહ્મણઃ પ્રાપ્તિઃ સમ્પદ્યતે । અસ્યા બ્રહ્મવિદ્યાયાઃ પ્રતિપાદનં યસ્મિન્ વેદાત્યુચ્ચશિરોભાગે વર્તતે, સ એવોપનિષન્નામ્ના કથ્યતે । એતાસામુપનિષદાં મન્ત્રાણાં સમન્વયસ્તથા મીમાંસા ભગવતા વેદવ્યાસેન બ્રહ્મસૂત્રે વિહિતા । યા વેદાન્તદર્શનનામ્ના વ્યપદિશ્યતે । એતાભ્ય ઉપનિષદ્ભ્ય એવ ગોપાલનન્દનાનન્દકન્દો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રઃ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયામમૃતરૂપદુગ્ધં સુધીભોક્તૃણામુપભોગાર્થમધુક્ષત્ । અત એવોપનિષદ્-બ્રહ્મસૂત્ર-ભગવદ્ગીતાનામક-ગ્રન્થરત્નત્રયં

“પ્રસ્થાનત્રયી” નામ્ના પ્રથિતમસ્તિ । ભારતવર્ષીયાઃ સર્વે ધર્માચાર્યાઃ પ્રસ્થાનત્રયીવલેનૈવ સત્યાન્વેષણમકુર્વન્ ।

વેદા અપૌરુષેયા અત એવસ્ત અનાદયો મન્યન્તે । તેષુ ત્રયો વિષયાઃ પ્રાયેણ પ્રતિપાદિતાઃ । તેન વેદસ્ય ત્રયો ભાગાઃ ક્રિયન્તે, યે કાણ્ડનામધેયેન ગ્રસિદ્ધાઃ । કર્મકાણ્ડઃ ૧, ઉપાસનાકાણ્ડઃ ૨, જ્ઞાનકાણ્ડ ૩ શ્ચેતિ । કર્મકાણ્ડે કર્મણાં સમૂહો વિવેચિતઃ । ઉપાસનાકાણ્ડે દેવાદીનામીશ્વરસ્ય ચારાધના વર્ણિતા અસ્તિ । જ્ઞાનકાણ્ડે મૂલતત્ત્વવિચારઃ કૃતોઽસ્તિ । કર્મોપાસને તત્તત્ત્વોપલબ્ધયે યોગ્યતાં દત્તઃ ! અતસ્ત ઉભે સાધનસ્વરૂપેઃ સ્તઃ । જ્ઞાનં ચ સિદ્ધાન્તરૂપમ્ । વેદસ્ય જ્ઞાનકાણ્ડ એવોપનિષદિતિ નામ્નોચ્યતે । સા વેદાન્તનામ્ના ચામ્નાય-મસ્તકનામધેયેન કથ્યતે । અત ઉપનિષદો બ્રહ્મજ્ઞાનસ્રોતાંસિ સન્તિ ।

ઉપનિષદાં મહત્ત્વં મુક્તકણ્ઠં સર્વૈ રેવાચાર્યૈઃ સ્વદેશીયૈર્વિદેશીયૈશ્ચાઙ્ગીકૃતમસ્તિ । વસ્તુતો બ્રહ્મવિદ્યામહિમેદૃશ એવ । યેન બ્રહ્મવિદ્યામૃતપાનં કૃતં સ કૃતાર્થઃ સઞ્જાતઃ । તસ્ય ન કિમપિ કર્તવ્યં, ન ચ કિમપિ પ્રાપ્તવ્યમવશિષ્યતે । બ્રહ્માકારવૃત્તિવર્ણનપ્રસઙ્ગે વેદાન્તસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીગ્રન્થકારઃ સ્પષ્ટં સ્તૌતિ બ્રહ્મચેતસમ્ -

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।
અપારસચ્ચિત્સુખસાગરેઽસ્મિંલ્લીનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનયુતપુરુષસ્ય દૃષ્ટવ્યાં સકલસંસારઃ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપઃ સઞ્જાયતે । અસઞ્જડરૂપમિદં જગત્ દુઃખં ચ તેન નાનુભૂયતે ન પ્રતીયતે ચ । તદ્દૃષ્ટયાં તુ દ્રષ્ટ્રા-દૃશ્ય-દૃષ્ટીનામેકીભાવસ્તેષામભેદપ્રતીતિશ્ચ । સ દ્રષ્ટા તુ સ્વયમેકો નિશ્ચલ-નિર્વાધ-નિષ્કલ-સચિદાનન્દસ્વરૂપ-સત્તામાત્ર એવ । ઉપનિષદો બહૂવ્યઃ સન્તિ । નારાયણોપનિષદિ ત્વષ્ટોત્તશતોપનિષદાં નામાન્યુલ્લિખિતાનિ વર્તન્તે । તાસુ કેવલં દશૈવ પ્રધાના યાસાં નામાનિ નિમ્નોક્તાનિ પ્રસિદ્ધાનિ સન્તિ ।

ઈશ-કેન-કઠ-પ્રશ્ન-મુણ્ડ-માણ્ડૂક્ય-તિત્તિરઃ ।
ઐતરેયં ચ છાન્દોગ્યં બૃહદારણ્યકં તથા । ।

આસુ દશસંખ્યાપરિમિતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મમીમાંસા સમીચીનતયા વિવિધપ્રકારૈશ્ચ વર્ણિતા પ્રતિપાદિતા ચાસ્તિ । તાસાં ક્રમેણ સારાંશોઽધસ્તાદ્વર્ણ્યતે ।

૧. ઈશાવાસ્યોપનિષત્સારઃ ।

ઇદં સ્થાવરજઙ્ગમાત્મકં સર્વં જગત્ અભિન્ન-નિમિત્તોપાદાનકારણરૂપેણેશ્વરેણ વ્યાપ્તમસ્તિ । અર્થાદિદં જગત્ ઈશ્વરાદેવ પ્રાદુર્ભૂતમીશ્વરેણૈવ ચ રચિતમસ્તિ । તેનેશ્વરેણૈવેદં જગત્ વ્યાપ્તં પૂર્ણં ચ । યથોપાદનકારણભૂતયા મૃત્તિકયા ઘટ-શરાવાદિકં કાર્યં વ્યાપ્તમસ્તિ તથૈવેશ્વરેણૈવેદં સર્વં જગત્ વ્યાપ્તં વર્તતે । અથવા યથા નૃપદૃષ્ટયાદિદ્વારા નગરાદિકં વ્યાપ્તં, તથૈવેશ્વરેણ જગદ્વ્યાપ્તમ્ । અથવા યથા મનુષ્યશરીરાણિ વસનૈરાચ્છાદિતાનિ, તથૈવેશ્વરેણેદં સર્વં વિશ્વં વ્યાપ્તમ્ । અથવા યથા સુવાસિતકુસુમાનિ સ્વસૌરભેણ જલં ઘ્રાણતર્પણં કુર્વન્તિ, તથૈવેશ્વરેણ સ્વસ્ફૂર્ત્યા વ્યાપ્યેદં જગદ્રમણીયતરં વિહિતમ્ । અથવા યથા પ્રવૃત્તિકારણભૂતવાસનાભિર્મનુષ્યમનાંસિ વ્યાપ્તાનિ, તથૈવાન્તર્યામિસ્વરૂપેણેશ્વરેણૈતદ્વિશ્વં વ્યાપ્તં વર્તતે । એષ ઈશ્વરો વાયુરૂપેણ ચલતિ, કિન્તુ સ્વરૂપેણ ન ચલતિ, યતોઽયમક્રિયઃ । અયમીશ્વરોઽવિદુષાં દૂરતમઃ, યદયમનન્તકોટિહાયનૈરપિ તૈઃ પ્રાપ્તુમશક્યઃ । કિન્તુ વિદુષામતિનિકટત્તરઃ, યદયં સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રત્યગાત્મભૂતઃ (સર્વાન્તર્યામી) । અયમીશ્વરોઽસ્મિંશ્ચરાચરાત્મકદૃશ્યવિશ્વમધ્યે વર્તતે, તદ્બહિશ્ચ । યો જ્ઞાની સર્વભૂતેષ્વિમમીશ્વરં, ઈશ્વરે ચ સર્વભૂતાનિ પશ્યતિ, સ અભેદદર્શી પુરુષો ન કમપિ નિન્દતિ ન ચાપિ સ્તૌતિ । સ ન કીદૃશમપિ શોકં, ન મોહઞ્ચાધિગચ્છતિ । યે પરમેશ્વરં ન જાનન્તિ તે મરણાનન્તરમન્ધકારમયતમોરૂપલોકં (નરકં) પ્રાપ્નુવન્તિ । અયમાત્મા સર્વગત-શુદ્ધ-શરીરરહિત-ક્ષત-રહિત-સ્નાયુરહિત-નિર્મલ-નિષ્પાપ-સર્વદ્રષ્ટૃ-સર્વજ્ઞ-સર્વોત્કૃષ્ટ-સ્વયમ્ભૂસ્વરૂપો વર્તતે ।

૨. કેનોપનિષત્સારઃ ।

ઈશ્વરઃ શ્રોત્રસ્યાપિ શ્રોત્રમ્ । અર્થાદીશ્વરસામર્થ્યાદેવ
શ્રોત્રેન્દ્રિયં સ્વવિષયં શબ્દં ગ્રહીતું સમર્થં ભવતિ ।
એષ સર્વેશ્વરો મનસોઽપિ મનઃ । અર્થાદેતન્મનઃ
સર્વવિષયોપલબ્ધેઃ સાધારણકારણભૂતમસ્તિ, તન્મન
ઈશ્વરસ્ય શક્ત્યૈવ સ્વવિષયમુપલબ્ધું શક્તિમદ્ભવતિ ।
અયમીશ્વરો વાચોઽપિ વાક્ । અર્થાત્ વાગિન્દ્રિયમીશ્વરાનુગ્રહેણૈવ
શબ્દોચ્ચારણરૂપવ્યાપારં કરોતિ । એષ ઈશ્વરશ્ચક્ષુષશ્ચક્ષુઃ ।
અર્થાદેતન્નેત્રેન્દ્રિયમીશ્વરસાહાય્યેનૈવ સ્વવિષયં રૂપં ગૃહ્ણાતિ ।
અસ્યાયં ભાવઃ, શ્રોત્રાદીનાં સર્વેન્દ્રિયાણાં પ્રવૃત્તિઃ સ્વસ્વવિષયેષુ
ભવતિ, તત્પ્રવૃત્તેઃ કારણભૂત ઈશ્વરસ્તદ્વિલક્ષણ-ચેતનસ્વરૂપઃ ।
યથા ગૃહનિર્માણકર્તા શિલ્પી ગૃહાદ્ભિન્ન એવ । ધીરપુરુષો
દેહશ્રોત્રાદીન્દ્રિયેષ્વાત્મવુદ્ધિં પરિત્યજ્ય તસ્યેશ્વરસ્યાત્મરૂપેણ
સાક્ષાત્કૃત્યામૃતત્ત્વમેતિ, જન્મમૃત્યુ રહિતો ભવતિ ।
ઇન્દ્રાગ્નિવાય્વાદયઃ સમર્થદેવા અપ્યસ્ય સર્વસમર્થદેવેશ્વરસ્યાધીનાઃ ।
તત્સાહાય્યમન્તરેણ ન કશ્ચિત્ કિઞ્ચિદપિ કર્તું સમર્થો ભવતિ ।

૩. કઠોપનિષત્સારઃ ।

ઓમિત્યેત્પદં બ્રહ્મ । ઓમિતીશ્વરનામ શ્રેષ્ઠમાલમ્બનં, પરમાલમ્બનમ્ ।
એતદાલમ્બનં જ્ઞાત્વા પુરુષો બ્રહ્મલોકે મહત્વમાપદ્યતે । અયં
નિત્યશ્ચેતનરૂપાત્મા ન જાયતે, ન મ્રિયતે, ન કદાપિ પૂર્વં
જાતઃ । અયમજો નિત્યઃ શાશ્વતઃ પુરાણઃ શરીરાવસાને ન મ્રિયતે ।
યઃ કશ્ચિદેનં હન્તારમર્થાત્ હનનક્રિયાકર્તારં મન્યતે,
યશ્ચૈનં હતમર્થાત્ હનનક્રિયાયાઃ કર્મ મન્યતે, તાવુભાવેનં
ન જાનીતઃ । આત્મા ન કદાચિદપિ મ્રિયતે, ન ચાપિ મારયતિ, ન
ચ હન્યતે । અયમાત્મરૂપેશ્વરઃ પરમાણ્વાદિસૂક્ષ્મવસ્તુભ્યોઽપિ
સૂક્ષ્મતમઃ । અયમાત્માકાશાદિમહદ્વસ્તુભ્યોઽપ્યત્યન્તમહત્તમઃ ।
અયં સમસ્તપ્રાણિનાં બુદ્ધિરૂપગુહાયામન્તરવસ્થિતઃ । અર્થાદયં
બુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાયતે । અસ્યાત્મનો મહિમાનં નિષ્કામપુરુષો
નિર્મલાન્તઃકરણપ્રસાદાદેવ પશ્યતિ, તં દૃષ્ટ્વા ચ શોકરહિતો
ભવતિ । શોકલક્ષિતજન્મમરણાદિરહિતો ભવતીત્યર્થઃ ।

અયમાત્મા જાગ્રત્સ્વપ્નાવસ્થાષ્વવસ્થિતોઽપિ દૂરં ગચ્છતિ ।
સાક્ષિરૂપેણ સ્થિતો ભવતિ ! સુષુપ્તિદશાયાં સુપ્તોઽપિ સર્વત્ર યાતિ ।
વિશેષજ્ઞાનાભાવેન સામાન્યજ્ઞાનરૂપેણ સર્વત્ર ગચ્છન્નિવ કથ્યતે ।
અયમાત્મા અનિત્યશરીરેષ્વશરીરરૂપેણ તિષ્ઠતિ । ધીર એનં મહાન્તં
વિભુમાત્માનમીશ્વરં જ્ઞાત્વા કર્તૃત્વાદિબન્ધનરહિતો ભવતિ ।
અતઃ શોકકારણભૂતાઽજ્ઞાનનિવૃત્ત્યા શોકરહિતો ભવતિ ।

૪. પ્રશ્નોપનિષત્સારઃ ।

યથા પક્ષી વૃક્ષનીડે સમ્પ્રતિષ્ઠિતો ભવતિ
સમ્યક્ નિવસતિ, તથૈવાસ્મિન્ સ્વયમ્પ્રકાશેશ્વરે
સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-પૃથિવી-જલ-તેજો-વાયુવિયદાદયઃ
સમ્પ્રતિષ્ઠિતાઃ સન્તિ । પૃથિવી પૃથિવીમાત્રા ગન્ધઃ,
જલં તન્માત્રા રસઃ, તેજસ્તન્માત્રા રૂપં, વાયુસ્તન્માત્રા સ્પર્શઃ,
આકાશસ્તન્માત્રા શબ્દઃ, ચક્ષુર્દ્રષ્ટવ્યં, શ્રોત્રં શ્રોતવ્યં, ઘ્રાણં
ઘ્રાતવ્યં, રસઃ રસયિતવ્યં, ત્વક્ સ્પર્શયિતવ્યં, વાક્ વક્તવ્યં,
હસ્તાવાદાતવ્યં, ઉપસ્થમાનન્દયિતવ્યં, પાયુર્વિસર્જયિતવ્યં, પાદૌ
ગન્તવ્યં, મનો મન્તવ્યં, બુદ્ધિર્બોદ્ધવ્યં, અહઙ્કારોઽહઙ્કર્તવ્યં,
ચિત્તં ચેતયિતવ્યં, તેજો વિદ્યોતયિતવ્યં, પ્રાણો વિધારયિતવ્યં,
તત્સવ સ્વયમ્પ્રકાશે આનન્દસ્વરૂપે પરમેશ્વરે સમ્પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
ન કેવલં પૃથિવ્યાદિજડપ્રપઞ્ચઃ । કિન્તુ દ્રષ્ટા, સ્પ્રષ્ટા,
શ્રોતા, ઘ્રાતા, રસયિતા, મન્તા, બોદ્ધા, કર્તા, વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ,
એતે સર્વેઽસ્મિન્નેવ પરમાત્મનિ પ્રતિષ્ટિતાઃ । ય ઇમં છાયારહિતં,
શરીરરહિતં, વર્ણરહિતં, શુભ્રં, શુદ્ધમક્ષરમાત્માનં
વિજાનાતિ, સ તમેવ પરમાક્ષરરૂપં પરમાત્માનં પ્રાપ્નોતિ સ્વયં સર્વઃ
સર્વજ્ઞશ્ચ ભવતિ ।

૫. મુણ્ઢકોપનિષત્સારઃ ।

અયં પરમાત્મા દિવ્યોઽમૂર્તઃ પુરુષો બહિરન્તરોઽજોઽપ્રાણો ઽમનસ્કઃ
શુભ્રોઽક્ષરાત્પરઃ । સ્વકાર્યાત્પરોઽવ્યાકૃતસ્તસ્માદપિ પરઃ ।
અસ્માત્પરમાત્મનઃ પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ખં વાયુર્જ્યોતિર્જલં પૃથિવી

જાયન્તે । યા પૃથિવી સર્વાધારભૂતા । અયં સર્વભૂતાનામન્તરાત્મા ।
અગ્નિરસ્ય શીર્ષસ્થાનીયઃ, ચન્દ્રસૂર્યૌ નેત્રરૂપે, દિશા શ્રોત્રમ્,
વેદોઽસ્ય વાક્, વાયુરસ્ય પ્રાણઃ, વિશ્વં ચ હૃદયં, પૃથિવી
પાદરૂપા । અસ્માદ્ દ્યુલોકરૂપોઽગ્નિર્જાયતે । યસ્યાગ્નેઃ સમિધઃ
સૂર્ય-ચન્દ્ર-પર્જન્યૌષધયઃ પૃથિવી । સ્વર્ગલોકં ગતો જીવઃ
સોમાત્પર્જન્યં ગચ્છતિ, પર્જન્યાદ્ વૃષ્ટિદ્વારા પૃથિવ્યામાગચ્છતિ,
પૃથિવ્યા ઓષધિરૂપેણાન્ને સમ્પ્રજાયતે, અન્નં પુરુષો ભક્ષયતિ,
અન્નસમ્ભૂતં વીર્યં પુરુષો યોષિતિ સિઞ્ચતિ, તેન બ્રહ્મયઃ
પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે । અસ્માત્પરમાત્મન એવ ઋગ્વેદાદયશ્ચત્વારો વેદાઃ
દીક્ષા-યજ્ઞ-ક્રતુ-દક્ષિણા-સંવત્સર-યજમાન-નાનાલોકા
જાયન્તે, યેષુ લોકેષુ ચન્દ્રમા પવિત્ર યતિ
સૂર્યશ્ચ તપતિ । એતાનિ સર્વાણ્યક્ષરરૂપપરમાત્મનઃ સમ્ભૂયન્તે ।
દેવતાસાધ્ય-મનુષ્ય-પશુ-પક્ષિ-પ્રાણાપાન-વ્રીહિ-યવ-તપઃ-
શ્રદ્ધા-સત્ય-બ્રહ્મચર્ય-વિધિ-સમુદ્ર-પર્વત-
નદ્યાદયઃસર્વાણિ પરમાત્મન સમ્પ્રજાયન્તે ।

૬. માણ્ડૂક્યોપનિષત્સારઃ

“ૐ”-ઇત્યક્ષરમિદં સર્વમ્ । ભૂતં ભવત્ ભવિષ્યદિતિ
સર્વમોઙ્કાર એવ । અન્યત્ત્રિકાલાતીતં તત્સર્વમોઙ્કાર એવ ।
અયમાત્મા બ્રહ્મ । ઇદં સર્વં બ્રહ્મ । અયમાત્મા ઓઙ્કારઃ અ, ઉ, મ્,
નાદરૂપેણ ચતુષ્પાત્ । તત્રાકારઃ પ્રથમપાદો જાગ્રત્સ્થાનઃ । અત્રાયં
બહિષ્પ્રજ્ઞ અર્થાદ્બહિર્ગન્તા ગમનશીલો વા ભવતિ । અસ્ય સપ્તાઙ્ગાનિ,
એકોનવિંશતિર્મુખાનિ, અયં સ્થૂલસ્ય ભોક્તા, અસ્ય નામ વૈશ્વાનરઃ ।
દ્યુ-સૂર્ય-વાયુ-આકાશ-જલ-પૃથિવી-આહવનીયાગ્નિરિતિ સપ્ત
અઙ્ગાનિ । તેષાં ક્રમશો મસ્તક-ચક્ષુઃ-પ્રાણ-મધ્યસ્થાન
(ઉદરં)-બસ્તિ (મૂત્રસ્થાનં) પાદ-મુખાનિ નિવાસસ્થાનાનિ ।
પઞ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ-પઞ્ચ કર્મેન્દ્રિ-યાણિ-પઞ્ચ
પ્રાણાઃ-ચત્વારોઽન્તઃકરણવૃત્તયો મનોબુદ્ધિશ્ચિત્તોઽહઙ્કારરૂપાઃ
એકોનવિંશતિઃ મુખાનિ સન્તિ । અસ્ય દ્વિતીયપાદ ઉકારઃ સ્વપ્નસ્થાનઃ ।
અત્રાયમન્તઃપ્રજ્ઞ અર્થાત્ હૃદ્દેશે દ્રષ્ટા ભવતિ । જાગ્રદ્વદસ્યાપિ
સપ્તાઙ્ગાનિ, એકોનવિંશતિઃ મુખાનિ । અત્રાયં વાસનામયભોગાન્ ભુનક્તિ ।

અસ્ય તૈજસ ઇતિ નામ । અસ્ય તૃતીયપાદો મકારઃ સુષુપ્તિસ્થાનો
યત્રાયં સુપ્તો ન કામપિ કામનામિચ્છતિ, ન ચાપિ સ્વપ્નં પશ્યતિ ।
સુષુપ્તિસ્થાનેઽયમેકીભૂતઃ પ્રજ્ઞાનઘન આનન્દમયો વર્તતે ।
કેવલમાનન્દમેવ ભુનક્તિ । અત્રાયં ચેતોમુખઃ । પ્રાજ્ઞોઽસ્ય નામધેયમ્ ।
અયં સર્વેશ્વરઃ, એષ સર્વજ્ઞઃ, એષોઽન્તર્યામી, એષ કારણરૂપઃ,
અસ્માદેવ સર્વેષાં ભૂતાનામુત્પત્તિપ્રલયૌ સ્તઃ । ચતુર્થપાદો નાદરૂપો ન
અન્તઃપ્રજ્ઞો, ન બહિષ્પ્રજ્ઞ, ન ઉભયતઃ પ્રજ્ઞઃ, ન પ્રજ્ઞાનઘનઃ,
ન પ્રજ્ઞઃ, નાપ્રજ્ઞઃ, નાદૃષ્ટઃ, નાવ્યવહાર્યઃ, અગ્રાહ્યઃ, અલક્ષણઃ,
અચિન્ત્યઃ, અવ્યપદેશ્યઃ (શબ્દશક્તેરવિષયઃ), એક આત્મા, એતદાકારસ્ય
પ્રત્યયોઽર્થાદવ્યભિચારીજ્ઞાનમેવાસ્મિન્ સારઃ–પ્રમાણરૂપઃ । અયં
પ્રપઞ્ચરહિતઃ શાન્તોઽદ્વૈતશ્ચ । અયં ચતુર્થઃ પાદો મન્યતે ।
સ આત્મા, સ વિજ્ઞેયઃ (જ્ઞાતું યોગ્યઃ) । ય એનં જાનાતિ સ આત્મદ્વારા
આત્માનમાપ્નોતિ ।

૭. તૈત્તિરિયોપનિષત્સારઃ ॥

ઓમિતિ બ્રહ્મ । ઓમિતિ ઇદં સર્વમ્ । બ્રહ્મવિત્ પરમાત્માનમાપ્નોતિ ।
સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ । યતઃ પરમાત્મનો વાચો મનસા સહ
ગત્વા તમપ્રાપ્ય નિર્વતન્તે । તમાનન્દરૂપં બ્રહ્મ જ્ઞાત્વા પુરુષઃ
કુતશ્ચન ન વિભેતિ । આનન્દ ઇતિ પરં બ્રહ્મ । ઇદમેવ જ્ઞેયમ્ ।
અગ્રે ઇદં જગત્ અસત્ (અવ્યાકૃત-બ્રહ્મરૂપં) એવાસીત્ । તસ્માદસતો
બ્રહ્મણઃ સત્ (નામરૂપાત્મકવ્યક્તરૂપં જગત્) અજાયત । તદસદ્બ્રહ્મ
એવ સ્વયમાત્માનં નામરૂપાત્મકજગદ્રૂપેણારચયત્ । અત એવ તત્સુકૃત
(સ્વયંકૃત) ઇત્યુચ્યતે । તત્સુકૃતમેવ રસરૂપઃ । રસો વૈ સઃ ।
રસ આનન્દરૂપઃ । યત ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ,
યાસ્મિંશ્ચ પ્રલયકાલે પુનરાવિશન્તિ । તદ્ બ્રહ્મ । અન્નં, પ્રાણો,
મનો, વિજ્ઞાનં, આનન્દ એતાનિ સર્વાણિ બ્રહ્મરૂપાણિ । આનન્દ એવ બ્રહ્મ ।
એષા ભાર્ગવી વારુણીવિદ્યા પરમાકાશે હૃદિ પ્રતિષ્ઠિતા । એષા વિદ્યા
હૃદયાકાશરૂપગુહાયાં પરમાનન્દાદ્વૈતસ્વરૂપે બ્રહ્મણિ સમાપ્યતે ।
યો વિદ્વાનેતાં જાનાતિ સ બ્રહ્મણિ સ્થિતો ભવતિ । સ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ।

૮. ઐતરેયોપનિષત્સારઃ ।

આત્મા દ્વિવિધઃ । જીવાત્મા પરમાત્મા ચેતિ । તયોર્જીવાત્મા તૂપાસકઃ,
પરમાત્મા ચોપાસ્યઃ । અયં જીવાત્મા યેન પ્રેરિતો રૂપં પશ્યતિ,
શબ્દં શ ૃણોતિ, ગન્ધં જિઘ્રતિ, વાચં વક્તિ, રસં જાનાતિ,
મનસા સઙ્કલ્પયતિ, બુદ્ધ્યા નિશ્ચિનોતિ, ચિત્તેન ધ્યાયતિ
સુખદુઃખાન્યનુભવતિ ચ, અહઙ્કારેણાહમ્ભાવં કરોતિ, તદેવ
વિજ્ઞાનરૂપં બ્રહ્મ । પ્રજ્ઞાનં સર્વરૂપેણ સર્વત્ર વર્તતે । એષ
પ્રજ્ઞાનરુપાત્મા એવ બ્રહ્મ, એષ ઇન્દ્રઃ, એષ પ્રજાપતિઃ, એતે સર્વે
દેવાઃ, ઇમાનિ પઞ્ચમહાભૂતાનિ પૃથિવી વાયુરાકાશ આપો જ્યોતીંપિ સર્વાણિ
પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિતાનિ । જરાયુજા-ऽણ્ડજ-સ્વેદજો-દ્ભિજ્જરૂપેણ
ચતુષ્પ્રકારકસ્થાવરજઙ્ગમાત્મકપ્રાણિસમૂહો બીજાનિ પશવઃ
પક્ષિણશ્ચ સર્વે પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિતાઃ । પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ।
પ્રજ્ઞાનમિતિ ચૈતન્યાત્મા પરમાત્મા । ય ઇદં પ્રજ્ઞાનરૂપં બ્રહ્મ
જાનાતિ, સ અસ્માલ્લોકાદુત્ક્રમ્ય સ્વર્ગલોકે સ્વયંપ્રકાશાત્મકબ્રહ્મણિ
સર્વકામનાં પ્રાપ્યામૃતો ભવતિ ।

૯. છાન્દોગ્યોપનિષત્સારઃ

ઇદમગ્રે સૃષ્ટિરચનાપૂર્વસમયેऽસદેવ આસીત્ । તત્સદાસીત્ ।
તદદ્વિતીયમાસીત્ । ઇદં સર્વં જગદસ્યૈવ સ્વરૂપમ્ । તત્સત્યમ્ ।
સ આત્મા । તત્ત્વમસિ । તદેકસ્ય જ્ઞાનેન સર્વં જ્ઞાતં
ભવતિ । યથા મૃત્તિકૈવ સત્યં । મૃત્તિકાકાર્યભૂતાનિ
ઘટ-શરાવાદીનિ વાણીમાત્રત્વાત્સર્વાણિ મિથ્યારૂપાણિ । યથા લોહં
સત્યમ્ । તન્નિર્મિતખડ્ગછુરિકાદીનિ કાર્યરૂપાણિ કથનમાત્રત્વાત્
મિથ્યારૂપાણિ । યથા સુવર્ણં સત્યમ્ । હેમનિર્મિતાનિ કટકકુણ્ડલાદીનિ
કથનમાત્રત્વાત્ મિથ્યારૂપાણિ । એવમેવાયં સદ્રૂપ આત્મા (બ્રહ્મ) સત્યમ્ ।
અસ્ય કાર્યભૂતસમસ્તનામરૂપાત્મકં જગત્ કથનમાત્રત્વાન્મિથ્યા ।
સર્વે પ્રાણિનઃ સુખમભિલષન્તિ । ન કોऽપિ દુઃખમિચ્છતિ ।
વિદ્વાંસઃ સુખપ્રાપ્ત્યર્થમિન્દ્રિયસંયમાદીન્યાચરન્તિ । સુખં
વિજાનીયાત્ । કિં સુખમ્ ? । યો ભૂમા (મહાન્) તત્ સુખમ્ । અલ્પે સુખં
નાસ્તિ । ભૂમા એવ સુખમ્ । ભૂમા એવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં । કો ભૂમા ? ।
યત્રાન્યન્ન પશ્યતિ, અન્યન્ન શ ૃણોતિ, અન્યન્ન વિજાનાતિ, સ ભૂમા ।

યત્રાન્યત્પશ્યતિ, અન્યચ્છૃણોતિ, અન્યદ્વિજાનાતિ, તદલ્પમ્ । યો ભૂમા તદમૃતમ્ । યદલ્પં તન્મર્ત્ય (મૃત્યુ-ગ્રસ્ત)મ્ । સ ભૂમા સ્વમહિમ્નિ પ્રતિષ્ઠિતો ન પ્રતિષ્ઠિતશ્ચ । યો ભૂમા સ આત્મા પરમાત્મા । ય આત્માનં જાનાતિ સ સ્વરાટ્ (સ્વયમ્પ્રકાશો) ભવતિ । સ કામચારો ભવતિ ।

૧૦. વૃહદારણ્યકોપનિષત્સારઃ ।

અક્ષરં બ્રહ્મ । એતસ્યાક્ષરસ્યાજ્ઞાયાં સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વર્તતે । એતસ્યાક્ષરપરબ્રહ્મણ આજ્ઞાયાં સ્વર્ગપૃથિવ્યૌ વર્તેતે વિધૃતે ચ । એતસ્યાક્ષરપરમાત્મન અજ્ઞાયાં નિમેષ-મુહૂર્ત્ત-દિવસ-રાત્રિ-પક્ષ-માસ-ઋતુ-સંવત્સરાદીનિ સર્વાણિ વિધૃતાનિ તિષ્ઠન્તિ । એતસ્યાક્ષરપુરુષસ્યાજ્ઞાયાં ગઙ્ગાયમુનાદિનદ્યો હિમાલયાત્ સ્યન્દમાના પૂર્વદિશાયાં વહન્તિ । એતસ્યાક્ષરસ્યાજ્ઞાયા મનુષ્યા દાતારં પ્રશંસન્તિ । યદ્યપિ દેવા અન્યપ્રકારેણ જીવિતું સમર્થાસ્તથાપિ તે યજમાનદત્તપુરોડાશાદિકં પ્રસન્નતયા સ્વીકુર્વન્તિ । અર્યમાદયઃ પિતરશ્ચ શ્રાદ્ધદત્તપદાર્થં ગૃહ્ણન્તિ । યઃ પુરુષ એતદક્ષરં બ્રહ્મ જ્ઞાત્વા જુહોતિ, યજતે, તપસ્તપ્યતે, સ અનન્તફલભાગ્ભવતિ । ય એતદક્ષરબ્રહ્મ અજ્ઞાત્વા અસ્માલ્લોકાન્મૃત્યું પ્રાપ્ય ગચ્છતિ સ કૃપણઃ । યશ્ચૈતદક્ષરં જ્ઞાત્વા અસ્માલ્લોકાત્પરલોકં ગચ્છતિ સ બ્રાહ્મણઃ (બ્રહ્મજ્ઞાની) । એતદક્ષરમદૃષ્ટમપિ દ્રષ્ટૃ, અશ્રુતમપિ શ્રોતૃ, અમતમપિ મન્તૃ, અવિજ્ઞાતમપિ વિજ્ઞાતૃ । અતોઽન્યન્ન કિમપિ દૃષ્ટૃ, શ્રોતૃ, મન્તૃ, વિજ્ઞાતૃ । અસ્મિન્નક્ષરે સર્વમોતપ્રોતમ્ । અસ્મિન્ સમસ્તં બ્રહ્માણ્ડમોતપ્રોતમ્ । રજ્જૌ ભુજઙ્ગવદારોપિતમ્ । અયં સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપઃ પરમાત્મા વિજ્ઞાતવ્યો દ્રષ્ટવ્યશ્ચ । શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનરૂપારાધનયા પરમાત્મા જ્ઞાયતે દૃશ્યતે ચ । ૐ શમ્ ।

ગોવિન્દ-ભવન,

જોધપુર

તા૦ ૨૨-૩૧-૩૮

નારાયણોત્તરપદ-ગોવિન્દેન સુધીમતા ।

દશોપનિષદાં સારો રચિતઃ સ્યાત્સતાં મુદે ॥ ૧॥

શરાઙ્કનિધિભૂવર્ષે (૧૯૯૫) માર્ગમાસે મિતે દલે ।
યોધપૂર્યાં પ્રતિપદિ સમાપ્તૌ ભૌમવાસરે ॥ ૨॥

દશોપનિષત્સારઃ સાનુવાદઃ

। ભાષાનુવાદ ।

યસ્માદુત્પદ્યતે વિશ્વં યસ્મિન્નેવ ચ લીયતે ।
પુનશ્ચ ધાર્યતે યેન તં નમામિ સદાત્મકમ્ ॥ ૧॥

યો હિ ચેતયતે વિશ્વં વિશ્વેન ચેત્યતે ન યઃ ।
સર્વચેતનરૂપશ્ચ તં નમામિ ચિદાત્મકમ્ ॥ ૨॥

સદા સુખયતે વિશ્વં સ્વયમ્ભૂશ્ચ સ્વયમ્પ્રભઃ ।
આનન્દઘનરૂપો યસ્તં નમામિ સુખાત્મકમ્ ॥ ૩॥

“ઉપનિષીદતિ પ્રાપ્નોતિ બ્રહ્માત્મભાવોઽનયા”
અર્થ-જિસ સે બ્રહ્મ કે સમીપ બૈઠા જાય વા બ્રહ્માત્મભાવ પ્રાપ્ત કિયા જાય, વહ ઉપનિષત્ હૈ-ઇસ વ્યુત્પતિ સે બ્રહ્મવિદ્યા કે પ્રતિપાદક વેદ કે શિરોભાગ કે વાસ્તે “ઉપનિષત્” શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા જાતા હૈ । યહ વેદ કા શીર્ષસ્થાનીય ભાગ “વેદાન્ત” નામ સે પ્રસિદ્ધ હૈ । યહ વેદાન્ત હી બ્રહ્મવિદ્યા હૈ । બ્રહ્મ કી વિદ્યા “બ્રહ્મવિદ્યા” કહાતી હૈ । વહી શુદ્ધ-ચૈતન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ કે સાથ અભેદરૂપ હોને સે જ્ઞાનરૂપ હૈ । ઇસીલિયે યહ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મજ્ઞાન નામ સે પુકારી જાતી હૈ । બ્રહ્મજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન યે તીનોં નામ પર્યાયવાચી હૈં । ઇસી કો આત્મવિદ્યા ભી કહતે હૈં । બ્રહ્મવિદ્યા હી સર્વત્ર સમતા કા દર્શન કરાતી હૈ । વ્રઝવિદ્યા સે હી અજ્ઞાન કી ગ્રન્થિયોં કા નાશ હોતા હૈ । બ્રહ્મવિદ્યા કી પ્રાપ્તિ કે પ્રભાવ સે કર્મ કી ચઞ્ચલતા નિયમિત ઔર ચિત્ત અન્તર્મુખી હોતા હૈ । બ્રહ્મવિદ્યા સે હી મિથ્યા અનુભવ કા વિનાશ ઔર પરમ સત્ય કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ । બ્રહ્મવિદ્યા સે હી એકાત્મરસ-પ્રત્યયસાર, અવાઙ્મનનસગોચર, સ્વયમ્પ્રકાશ, વિજ્ઞાનસ્વરૂપ, ચેતનાનન્દઘન, રસૈકઘન, બ્રહ્મ કી પ્રાપ્તિ

હોતી હૈ । વેદોં કે જિસ અત્યુચ્ચ શિરોભાગ મેં ઇસ બ્રહ્મવિદ્યા
કા પ્રતિપાદન હૈ, વહી ઉપનિષત્ નામ સે કહા જાતા હૈ । ઇન્હીં
ઉપનિષદોં કે મન્ત્રોં કા સમન્વય ઔર મીમાંસા ભગવાન્ વેદવ્યાસજી
ને “બ્રહ્મસૂત્ર” મેં કી હૈ । જો “વેદાન્તદર્શન”
કે નામ સે પુકારા જાતા હૈ । ઇન્હીં ઉપનિષત્ રૂપી ગૌઓં સે ગોપાલનન્દન
ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર આનન્દકન્દ ને વિદ્વાનોં કે ઉપભોગ કે
લિયે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મેં અમૃતરૂપ દૂધ કો દુહા હૈ । ઇસીલિયે
ઉપનિષત્-બ્રહ્મ સૂત્ર-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા યે તીનોં ગ્રન્થરત્ન
“પ્રસ્થાનત્રયી” કે નામ સે પ્રખ્યાત હૈં । ભારતવાસી સમસ્ત
ધર્માચાર્યોં ને ઇસી પ્રસ્થાનત્રયી કે પ્રકાશ સે હી સત્ય કી ખોજ કી
થી ।

વેદ અપૌરુષેય હૈં, ઇસી સે અનાદિ માને જાતે હૈં । ઇન વેદોં મેં પ્રાયઃ
તીન વિષયોં કા પ્રતિપાદન કિયા ગયા હૈ । ઇસ સે વેદ કે તીન ભાગ કિયે
જાતે હૈં, જો ”કાણ્ડ” કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હૈં । કર્મકાણ્ડ ૧,
ઉપાસનાકાણ્ડ ૨ ઔર જ્ઞાનકાણ્ડ ૩ યે તીન કાણ્ડ હૈં । । કર્મકાણ્ડ મેં
કર્મોં કે સમૂહ કા વિવેચન હૈ, ઉપાસનાકાણ્ડ મેં દેવાદિ કી ઔર ઈશ્વર
કી આરાધના કા વર્ણન હૈ ઔર જ્ઞાનકાણ્ડ મેં મૂલતત્ત્વ કા વિચાર
કિયા ગયા હૈ । કર્મ ઔર ઉપાસના યે દોનોં ઉસ તત્ત્વ કી ઉપલબ્ધિ મેં
યોગ્યતા પ્રદાન કરતે હૈં । ઇસલિયે વે સાધનસ્વરૂપ હૈં । ઔર જ્ઞાન
સિદ્ધાન્તરૂપ હૈ । વેદ કા જ્ઞાનકાણ્ડ હી ઉપનિષત્ ઇસ નામ સે કહા જાતા
હૈ । વહ ઉપનિષત્ “વેદાન્ત” અથવા “આમ્નાયમસ્તક”
નામ સે પુકારી જાતી હૈ । ઇસ સે ઉપનિષત્ બ્રહ્મજ્ઞાન કે સ્રોતસ્વરૂપ
હૈં । ઉપનિષદોં કા મહત્વ ક્યા તો ઇસ દેશ કે ઔર ક્યા વિદેશ કે
સબ આચાર્યોં ને મુક્તકણ્ઠ સ્વીકાર કિયા હૈ । વાસ્તવ મેં ઉપનિષદોં
કી મહિમા ઐસી હી હૈ । જિસ કિસી ને બ્રહ્મ-વિદ્યા કે અમૃત કા પાન
કિયા, વહ કૃતાર્થ હોગયા । ઉસકે ન તો કુછ કર્તવ્ય શેષ રહતા
હૈ ઔર ન કુછ પ્રાપ્ત કરને યોગ્ય પદાર્થ હી । બ્રહ્માકાર-વૃત્તિ
કા વર્ણન કરને કે પ્રસઙ્ગ મેં વેદાન્તસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થ કે
કર્તા બ્રહ્મ મેં ચિત્ત લગાને વાલે પુરુષ કી ઇસ પ્રકાર સ્પષ્ટ રૂપ
સે સ્તુતિ કરતે હૈંઃ-

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

અપારસચ્ચિત્સુખસાગરેઽસ્મિંલીનં પરે બ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥

અર્થ-જસ પુરુષ કા ચિત્ત ઉસ અપાર સત્-ચિત્-આનન્દ કે સમુદ્ર રૂપ પરબ્રહ્મ મેં નિમગ્ન હો ગયા હૈ ઉસ કા કુલ પવિત્ર, માતા કૃતકૃત્ય ઔર પૃથિવી પુણ્યવાલી હો જાતી હૈ ।

બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ કી દૃષ્ટિ મેં સમસ્ત સંસાર સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ હો જાતા હૈ । અસત્ રૂપ ઇસ સંસાર ઔર દુઃખ કા ઉસે ન તો અનુભવ હોતા હૈ ઔર ન પ્રતીતિ હી હોતી હૈ । ઉસ કી દૃષ્ટિ મેં તો દ્રષ્ટા, દૃશ્ય ઔર દૃષ્ટિ ઇન તીનોં કા ભેદ હી નહીં રહતા ઔર સબ એક-ભાવ સે રહતે હૈં । ઔર વહ સ્વયં એક, નિશ્ચલ, નિર્બાધ, નિષ્કલ, સાચદાનન્દસ્વરૂપ સત્તામાત્ર હો જાતા હૈ । ઉપનિષત્ બહુતસી હૈં । નારાયણોપનિષત્ મેં એક સૌ આઠ ઉપનિષદોં કે નામ દિયે હુએ હૈં । ઉન મેં સે કેવલ દસ હી પ્રધાન હૈં જિન કે નામ નિમ્ન પદ્ય મેં દિયે હુએ હૈંઃ-

ઈશ-કેન-કઠ-પ્રશ્ન-મુણ્ડ-માણ્ડૂક્ય-તિત્તિરઃ ।
ઐતરેયં ચ છાન્દોગ્યં વૃહદારણ્યં તથા ॥

અર્થ-ઈશ ૧, કેન ૨, કઠ ૩ પ્રશ્ન ૪, મુણ્ડક ૫, માણ્ડૂક્ય ૬, તૈત્તિરીય ૭, ઐતરેય ૮, છાદોગ્ય ૯ ઔર બૃહદારણ્યક ૧૦ - યે દશ હૈં ।

ઇન દશ ઉપનિષદોં મેં બ્રહ્મ કી મીમાંસા ભલી ભાઁતિ ઔર નાના પ્રકાર સે કી હુઈ હૈ । ઉન કા ક્રમાનુસાર નીચે સારાંશ દિયા જાતા હૈ ।

૧. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષત્ કા સાર ।

યહ સ્થાવર-જંગમ રૂપ સર્વ જગત્ અભિન્ન-નિમિત્ત-ઉપાદાન કારણ રૂપ ઈશ્વર સે વ્યાપ્ત હૈ અર્થાત્ ઈશ્વર મેં સે યહ જગત્ બના હૈ ઔર ઈશ્વર ને હી જગત્ કો બનાયા હૈ । ઉસ ઈશ્વર ને ઇસ જગત્ કો વ્યાસ યાની પૂર્ણ કર રખા હૈ, જૈસે કિ ઉપાદાન કારણ રૂપ મૃત્તિકા ને ઘટ-શરાવાદિ કાર્ય કો વ્યાપ્ત કર રખા હૈ, વૈસે હી ઈશ્વર ને ઇસ જગત્ કો વ્યાપ્ત કર રખા હૈ । અથવા જૈસે રાજા કી દૃષ્ટિ દ્વારા નગરાદિ વ્યાપ્ત હુએ રહતે હૈં, વૈસે ઈશ્વર સે જગત્ વ્યાપ્ત

કિયા હુઆ હૈ । અથવા જૈસે મનુષ્યોં કે શરીર વસ્ત્રાદિ સે વ્યાપ્ત વા આચ્છાદિત (ઢકે હુએ) હોતે હૈં, વૈસે ઈશ્વર ને ઇસ જગત્ કો વ્યાપ્ત વા આચ્છાદિત કર રખા હૈ । અથવા જૈસે સુવાસિત પુષ્પ અપની સુગન્ધ સે જલ કો રમણીય બનાતે હૈં, વૈસે ઈશ્વર ને અપની સ્ફૂર્તિ સે ઇસ જગત્ કો વ્યાપ્ત કરકે રમણીય બના દિયા હૈ । અથવા જૈસે પ્રવૃત્તિ કી કારણ-રૂપ વાસનાએં જીવોં કે મન કો વ્યાપ્ત કિયે હુએ હૈં, વૈસે અન્તર્યામી ઈશ્વર ને ઇસ જગત્ કો વ્યાપ્ત કર રખા હૈ । યહ ઈશ્વર વાયુ આદિ રૂપ સે ચલતા હૈ, સ્વરૂપ સે નહીં ચલતા, ક્યોંકિ અક્રિય હૈ । યહ ઈશ્વર અવિદ્વાનોં કો દૂર સે ભી દૂર હૈ, વે કરોડોં વર્ષોં મેં ભી ઉસે નહીં પા સકતે ઔર વિદ્વાનોં કે લિયે પાસ સે ભી પાસ હૈ, ક્યોંકિ યહ સચ કા પ્રત્યગાત્મા (અન્તર્યામી) હૈ । યહ ઈશ્વર ઇસ ચરાચર દૃશ્ય કે ભીતર હૈ ઔર વાહર ભી હૈ । જો ઇસ ઈશ્વર કો સબ ભૂતોં મેં ઔર સબ ભૂતોં કો ઈશ્વર મેં દેખતા હૈ, વહ અભેદદર્શી પુરુષ કિસી કી નિન્દા વા સ્તુતિ નહીં કરતા । ઉસ અભેદદર્શી કો ન શોક હોતા હૈ, ન મોહ હોતા હૈં । જો ઇસ ઈશ્વર કો નહીં જાનતે, વે મરને કે પશ્ચાત્ અન્ધકાર રૂપ તમ સે ઘિરે હુએ લોકોં (નરકોં) કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં । યહ પરમાત્મા સર્વાન્તર્યામી વા સર્વવ્યાપક, શુદ્ધ, શરીરરહિત, ક્ષત-રહિત, સ્નાયુ (નાડિયોં સે) રહિત, નિર્મલ, ધૂર્મ-અધર્મરૂપ પાપ સે રહિત, સર્વ દ્રષ્ટા વા સાક્ષી, સર્વજ્ઞ, સર્વોત્કૃષ્ટ ઔર સ્વયમ્ભૂ હૈ ।

૨. કેનોપનિષત્ કા સાર ।

યહ ઈશ્વર શ્રોત્ર કા ભી શ્રોત્ર હૈ અર્થાત્ ઈશ્વર કે સામર્થ્ય સે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય અપના વિષય “શબ્દ” ગ્રહણ કરને મેં સમર્થ હોતી હૈ । યહ ઈશ્વર મનકા ભી મન હૈ, અર્થાત્ મન જો સર્વ વિષયોં કો ઉપલબ્ધ કરને કા કારણ હૈ, વહ મન ઈશ્વર કી શક્તિ સે અપને વિષયોં કો ઉપલબ્ધ કરને મેં શક્તિમાન્ હોતા હૈ । યહ ઈશ્વર વાણી કી વાણી હૈ, અર્થાત્ વાગિન્દ્રિય ઈશ્વર કે અનુગ્રહ સે શબ્દ ઉચ્ચારણ કરને કા વ્યાપાર કરતી હૈ । યહ ઈશ્વર ચક્ષુ કા ચક્ષુ હૈ, અર્થાત્ નેત્ર-ઇન્દ્રિય ઈશ્વર કી સહાયતા સે અપને વિષય “રૂપ” કો ગ્રહણ કરતી હૈ । ભાવ યહ હૈ કિ, શ્રોત્રાદિ

સબ ઇન્દ્રિયોં કી પ્રવૃત્તિ જો અપને અપને વિષયોં મેં હોતી હૈ, ઉસ પ્રવૃત્તિ કા કારણભૂત ઈશ્વર ઉન સબ સે વિલક્ષણ ચેતન-સ્વરૂપ હૈ, જૈસે કિ મકાન આદિ કા ઘનાને વાલા રાજ (કારીગર) મકાન આદિ સે ભિન્ન હોતા હૈ । ધીર પુરુષ દેહ ઔર શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોં મેં સે આત્મબુદ્ધિ ત્યાગ કર ઇસ ઈશ્વર કા આત્મ-રૂપ સે સાક્ષાત્કાર કરકે અમૃત અર્થાત્ મરણ-રહિત (અમર) હો જાતે હૈં । ઇન્દ્ર, વાયુ ઔર અગ્નિ આદિ સમર્થ દેવતા ભી ઇસ સર્વ-સમર્થ દેવ ઈશ્વર કે આધીન હૈં, ઉસ કી સહાયતા વિના કોઇ કિઞ્ચિત ભી કરને મેં સમર્થ નહીં હૈ ।

૩. કઠોપનિષત્ કા સાર ।

“ઓં” યહ અક્ષર બ્રહ્મ હૈ । “ઓં” યહ ઈશ્વર કા નામ શ્રેષ્ઠ આલમ્બન હૈ, પરમ આલમ્બન હૈ, ઇસ આલમ્બન કો જાનકર પુરુષ બ્રહ્મલોક મેં મહત્વ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ । યહ નિત્ય ચૈતન્ય-રૂપ આત્મા ન તો જન્મતા હૈ, ન મરતા હૈ, યહ કભી ઉત્પન્ન નહીં હુઆ હૈ, અજ હૈ, નિત્ય હૈ, શાશ્વત હૈ, પુરાણ હૈ, શરીર કે મરને સે યહ નહીં મરતા । જો ઇસ કો હન્તા યાની હનન-ક્રિયા કા કર્તા માનતા હૈ ઔર જો ઇસ કો હત યાની હનન-ક્રિયા કા કર્મ માનતા હૈ, વે દોનોં ઇસ કો નહીં જાનતે । ન યહ કભી મરતા હૈ, ન મારતા હૈ ઔર ન મારા જાતા હૈ । યહ આત્મા-ઈશ્વર પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ સે ભી અતિ સૂક્ષ્મ ઔર આકાશ આદિ મહાન્ સે ભી અત્યન્ત મહાન્ હૈ, સમસ્ત જન્તુઓં કી બુદ્ધિ-રૂપ ગુહા મેં સ્થિત હૈ । અર્થાત્ બુદ્ધિ સે જાનને મેં આતા હૈ । ઇસ આત્મા કી મહિમા કો નિષ્કામ પુરુષ નિર્મલ અન્તઃકરણ કે પ્રસાદ (કૃપા) સે દેખતા હૈ ઔર દેખકર વીત-શોક હો જાતા હૈ, યાની શોક સે લક્ષિત જન્મ-મરણાદિ સે રહિત હો જાતા હૈ । યહ આત્મા જાગ્રત્ ઔર સ્વપ્ન અવસ્થા મેં બૈઠા હુઆ હી દૂર ચલા જાતા હૈ યાની સાક્ષી રૂપ સે સ્થિત રહતા હૈ ઔર સુપુપ્તિ અવસ્થા મેં સોતા હુઆ સર્વત્ર ચલા જાતા હૈ, યાની વિશેષ જ્ઞાન કે અભાવ સે સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ સે સર્વત્ર જાતા હુઆ-સા કહલાતા હૈ । યહ અનિત્ય શરીરોં મેં અશરીર રૂપ સે સ્થિત હૈ । ઇસ મહાન્, વિભુ, આત્મા, ઈશ્વર કો જાન કર ધીર પુરુષ કર્તૃત્વાદિ રૂપ બન્ધન સે રહિત હો જાતા હૈ । ઇસ લિયે શોક કે કારણ અજ્ઞાન કે નિવૃત્ત હો જાને સે પુરુષ શોકરહિત હો જાતા હૈ ।

૪. પ્રશ્નોપનિષત્ કા સાર ।

જૈસે પક્ષી વૃક્ષ કે ઘોંસલે મેં સમ્પ્રતિષ્ઠિત હોતે હૈં-ભલી પ્રકાર સે રહતે હૈં, ઇસી પ્રકાર ઇસ સ્વયમ્પ્રકાશ ઈશ્વર મેં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ ઔર આકાશ સમ્પ્રતિષ્ઠિત હૈં । ચક્ષુ દ્રષ્ટવ્ય, શ્રોત્ર શ્રોતવ્ય, ઘ્રાણ ઘ્રાતવ્ય, રસ રસયિતવ્ય, ત્વક્ સ્પર્શયિતવ્ય, વાક્ વક્તવ્ય, હસ્ત આદાતવ્ય, ઉપસ્થ આનન્દયિતવ્ય, પાયુ વિસર્જયિતવ્ય, પાદ ગન્તવ્ય, મત મન્તવ્ય, બુદ્ધિ બોદ્ધવ્ય, અહંકાર અહંકર્તવ્ય, ચિત્ત ચેતયિતવ્ય, તેજ વિદ્યોતયિતવ્ય ઔર પ્રાણ વિધારયિતવ્ય-યે સબ સ્વયમ્પ્રકાશ આનન્દખરૂપ ઈશ્વર મેં સમ્પ્રતિષ્ઠિત હૈં । પૃથિવી આદિ જડ પ્રપઞ્ચ હી નહીં, કિન્તુ દ્રષ્ટા, સ્પ્રષ્ટા, શ્રોતા, ઘ્રાતા, રસયિતા, મન્તા, બોદ્ધા, કર્તા ઔર વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ, યે સભી ઇસ પરમાત્મા મેં સમ્પ્રતિષ્ઠિત હૈં । જો ઇસ છાયારહિત, શરીરરહિત, વર્ણરહિત, શુભ્ર, શુદ્ધ અક્ષર કો જાનતા હૈ, વહ પરમ અક્ષર કો હી પ્રાપ્ત હોતા હૈ ઔર સર્વ એવં સર્વજ્ઞ હો જાતા હૈ ।

૫. મુણ્ડકોપનિષત્ કા સાર ।

યહ પરમાત્મા દિવ્ય હૈ, અમૂર્ત હૈ, પુરુષ હૈ, બાહિર હૈ, ભીતર હૈ, અજ હૈ, અપ્રાણ હૈ, અમન હૈ, શુભ્ર હૈ ઔર અપને કાર્ય સે પર જો અક્ષર અવ્યાકૃત હૈ, ઉસ સે ભી પર હૈ । ઇસ ઈશ્વર મેં સે પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયાં, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિઃ, જલ ઔર વિશ્વ કો ધારણ કરને વાલી પૃથિવી ઉત્પન્ન હોતી હૈ । યહ સવ ભૂતોં કા અન્તરાત્મા હૈ । અગ્નિ ઇસ કા સિર હૈ, ચન્દ્ર-સૂર્ય ઇસ કે નેત્ર હૈં । દિશા શ્રોત્ર હૈં, વેદ ઇસ કી વાણી હૈ, વાયુ ઇસ કા પ્રાણ હૈ, વિશ્વ હૃદય હૈ ઔર પૃથિવી ઇસ કે પૈર હૈં । ઇસ સે દ્યુલોક રૂપ અગ્નિ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, જિસ અગ્નિ કા સમિધ સૂર્ય, ચન્દ્રમા, પર્જન્ય, ઔષધિ ઔર પૃથિવી હૈં । સ્વર્ગ લોક કો ગયા હુઆ જીવ સોમ સે પર્જન્ય કો આતા હૈ, પર્જન્ય સે વૃષ્ટિ દ્વારા પૃથિવી પર આતા હૈ, પૃથિવી સે ઔષધિ રૂપ અન્ન મેં આતા હૈ, અન્ન કો પુરુષ ભક્ષણ કરતા હૈ, અન્ન સે બને હુએ વીર્ય કો યોષિત્ (સ્ત્રી) મેં સીંચતા હૈ, ઉસ

સે બહુતસી પ્રજા ઉત્પન્ન હોતી હૈ । ઋગાદિ ચારોં વેદ, દીક્ષા, યજ્ઞ, ક્રતુ, દક્ષિણા, સંવત્સર, યજમાન ઔર લોક, જિન મેં ચન્દ્ર પવિત્ર કરતા હૈ ઔર સૂર્ય તપતા હૈ, વે સબ અક્ષર ઈશ્વર સે ઉત્પન્ન હોતે હૈં । દેવતા, સાધ્ય, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, પ્રાણ, અપાન, બ્રીહિ, યવ, તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, વિધિ, નિષેધ, સમુદ્ર, પર્વત ઔર નદિયાં, સબ ઈશ્વર સે ઉત્પન્ન હોતે હૈં ।

૬. માણ્ડુક્યોપનિષત્ કા સાર ।

“ૐ” યહ અક્ષર હી સબ કુછ હૈ । યહ જો કુછ ભૂત, વર્તમાન ઔર ભવિષ્યત્ હૈ સબ કુછ ઓંકાર હી હૈ । દૂસરા ભી તીનોં કાલોં કે સિવા જો કુછ હૈ વહ ભી ઓંકાર હી હૈ । યહ આત્મા બ્રહ્મ હૈ । યહ સચ બ્રહ્મ હૈ । યહ આત્મારૂપ ઓંકાર અ-ઉ-મ-નાદ રૂપ સે ચાર પાદ (અંશોં) વાલા હૈ । ઉન મેં “અકાર” પ્રથમ પાદ જાગ્રત્ અવસ્થા રૂપ સ્થાન વાલા હૈ । યહાં યહ બહિઃપ્રજ્ઞ યાની બાહિર કા જાને વાલા હોતા હૈ । ઇસ કે સાત અંગ ઔર ઉન્નીસ મુખ હૈં । સ્થૂલ ઇસ કા ભોગ હૈ ઔર ઇસ કા નામ વૈશ્વાનર હૈ । દ્યુ, સૂર્ય, વાયુ, આકાશ, જલ, પૃથિવી ઔર આહવનીય અગ્નિ-યે ઇસ કે સાત અંગ હૈં । શિર, ચક્ષુ, પ્રાણ, પેટ વાતિ (મૂત્રસ્થાન), પૈર ઔર મુખ-યે સાત સ્થાન ક્રમશઃ સાત અંગોં કે રહને કે હૈં । પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, ચાર અન્તઃકરણ-યે ઉન્નીસ ઇસ કે મુખ હૈં ।

ઇસ કા દૂસરા પાદ “ઉકાર” સ્વપ્ન-સ્થાન વાલા હૈ । યહાં યહ અન્તઃપ્રજ્ઞ હોતા હૈ, યાની હૃદય મેં દેખને વાલા હોતા હૈ । જાગ્રત્ કે સમાન યહાં ભી ઇસ કે સાત અંગ ઔર ઉન્નીસ મુખ હૈં । યહાં યહ વાસનામય ભોગ ભોગતા હૈ, તૈજસ ઇસ કા નામ હૈ ।

તીસરા પાદ “મકાર” સુષુપ્તિ-સ્થાન વાલા હૈ, જહાં યહ સોતા હુઆ ન કુછ કામના કરતા હૈ, ન સ્વપ્ન દેખતા હૈ । સુષુતસ્થાન મેં એકીભૂત, પ્રજ્ઞાનઘન, આનન્દમય હોતા હૈ, આનન્દ કો હી ભોગતા હૈ, યહાં યહ ચેતોમુખ હોતા હૈ, પ્રાજ્ઞ ઇસ કા નામ હૈ । યહ સર્વેશ્વર હૈ, યહ સર્વજ્ઞ હૈ, અન્તર્યામી હૈ, કારણ હૈ, સબ ભૂતોં કી ઉત્પત્તિ ઔર નાશ ઇસ સે હોતે હૈં ।

ચૌથા પાદ “નાદ” રૂપ ન તો અન્તઃપ્રજ્ઞ હૈ, ન બહિઃપ્રજ્ઞ
હૈ, ન ઉભયતઃ પ્રજ્ઞ હૈ, ન પ્રજ્ઞાનઘન હૈ, ન પ્રજ્ઞ હૈ, ન
અપ્રજ્ઞ હૈ, અદૃષ્ટ હૈ, અવ્યવહાર્ય હૈ, અગ્રાહ્ય હૈ, અલક્ષણ હૈ,
અચિન્ત્ય હૈ, અવ્યપદેશ્ય હૈ-શબ્દશક્તિ કા અવિષય હૈ, એક આત્મા,
ઇસ આકાર કા પ્રત્યય યાની અવ્યભિચારી જ્ઞાન હી ઇસ મેં સાર-પ્રમાણ
હૈ; યહ પ્રપઞ્ચ સે રહિત હૈ, શાન્ત હૈ, યહ અદ્વૈત હૈ । યહ
ચૌથા પાદ માના જાતા હૈ । વહ આત્મા હૈ, વહ વિજ્ઞેય (જાનને યોગ્ય)
હૈ, જો ઇસકો જાનતા હૈ, વહ આત્મા દ્વારા આત્મા કો હી પ્રાપ્ત હોતા હૈ ।

૭. તૈત્તિરિયોપનિષત્ કા સાર ।

“ઓં” યહ શબ્દ-બ્રહ્મ હૈ । ૐ યહ સર્વ-સ્વરૂપ હૈ ।
બ્રહ્મ કા જાનને વાલા પરમાત્મા કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન
ઔર અનન્ત હૈ । જિસ બ્રહ્મ-રૂપ પરમાત્મા કો વાણી ઔર મન દોનોં
નહીં પહુઁચતે, કિન્તુ ઉસે પ્રાપ્ત ન કરકે વાપિસ લૌટ આતે હૈં । ઉસ
આનન્દ-રૂપ બ્રહ્મ કો જાન કર પુરુષ કિસી સે ભી ભયભીત નહીં
હોતા । આનન્દ યહ પર-બ્રહ્મ હૈ । યહ બ્રહ્મ હી જાનને યોગ્ય હૈ ।
સબ સે પહલે યહ જગત્ અસત્ અર્થાત્ અવ્યાકૃત બ્રહ્મ રૂપ હી થા । ઉસી
અપ્રકટ બ્રહ્મ સે ઇસ સત્ અર્થાત્ નામ-રૂપાત્મક વ્યક્ત જગત્ કી ઉત્પત્તિ
હુઇ । ઉસ અસત્ બ્રહ્મ ને હી સ્વયં અપને કો હી નામ-રૂપાત્મક જગત્ રૂપ
સે રચા । ઇસી લિયે વહ સુકૃત (વા સ્વકૃત વા સ્વયં રચા હુઆ) કહા
જાતા હૈ । વહ સુકૃત હી રસરૂપ હૈ । વહ બ્રહ્મ રસ-રૂપ હૈ । વહ
રસ આનન્દ રૂપ હૈ । જિસ આનન્દ સે હી યે સબ પ્રાણી ઉત્પન્ન હોતે હૈં,
ઉત્પન્ન હોને પર આનન્દ કે દ્વારા હી જીતે હૈં ઔર પ્રલય સમય મેં
ઉસી આનન્દ મેં સમા જાતે હૈં, વહ આનન્દ બ્રહ્મ હૈ । અન્ન, પ્રાણ, મન,
વિજ્ઞાન, આનન્દ યે સબ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ હૈં । આનન્દ હી બ્રહ્મ હૈ । યહ
ભૃગુ ઋષિ કી જાની હુઇ ઔર વરુણ કી ઉપદેશ કી હુઈ અર્થાત્ વરુણ
કી ભૃગુ સે કહી હુઈ વિદ્યા હૈ । યહ વિદ્યા હૃદયાકાશ-રૂપ ગુહા મેં
પરમાનન્દ અદ્વૃત બ્રહ્મ મેં સમાપ્ત હોતી હૈ । જો વિદ્વાન્ ઇસ કો જાનતા
હૈ, વહ બ્રહ્મ મેં સ્થિત હો જાતા હૈ । વહ બ્રહ્મ હી હો જાતા હૈ ।

૮. ઐતરેયોપનિષત્ કા સાર ।

આત્મા દો પ્રકાર કા હૈ । જીવાત્મા ઔર પરમાત્મા । ઇનમેં જીવાત્મા તો ઉપાસક હૈ ઔર પરમાત્મા ઉપાસ્ય હૈં । યહ જીવાત્મા જિસ કી પ્રેરણા સે રૂપ કો દેખતા હૈ, શબ્દ કો સુનતા હૈ, ગન્ધ કો સૂંઘતા હૈ, વાણી કો બોલતા હૈ રસ વા સ્વાદ કો જાનતા હૈ, મન સે સંકલ્પ કરતા હૈં, બુદ્ધિ સે નિશ્ચય કરતા હૈ, ચિત્ત સે ધ્યાન કરતા હૈં ઔર સુખઃદુખ કા અનુભવ કરતા હૈં, અહંકાર સે અહમ્ભાવ અર્થાત્ "યહ મૈં ઔર મેરા" ઐસા વિચાર કરતા હૈ, વહી વિજ્ઞાન-રૂપ બ્રહ્મ હૈ । પ્રજ્ઞાન સર્વ-સ્વરૂપ બ્રહ્મ સે સર્વત્ર-વિદ્યમાન હૈ । યહ પ્રજ્ઞાન રૂપ આત્મા હી બ્રહ્મ હૈ । યહી ઇન્દ્ર હૈ । યહી પ્રજાપતિ હૈ । યે સચ દેવતા, યે પાંચ મહાભૂત પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ ઔર આકાશ પ્રજ્ઞાન મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈં । જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ યે ચાર પ્રકાર કે સ્થાવર-જગંગ પ્રાણી સબ પ્રજ્ઞાન મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈં । વૈસે ચીજ (કારણ રૂપ), પશુ, પક્ષી આદિ સવ અજ્ઞાન મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈં । પ્રજ્ઞાન હી બ્રહ્મ હૈ । પ્રજ્ઞાન-રૂપ ચૈતન્ય આત્મા પરમાત્મા હૈ । જો ઇસ પ્રજ્ઞાન-રૂપ બ્રહ્મ કો જાનતા હૈ, વહ ઇસ લોક સે જાકર સ્વર્ગ લોક મેં સ્વયમ્પ્રકાશ-રૂપ બ્રહ્મ મેં સબ કામનાઓં કો પ્રાપ્ત હોકર અમૃત અર્થાત્ અમર હો જાતા હૈ ।

૯. છાન્દોગ્યોપનિષત્ કા સાર ।

યહ સત્ હી સૃષ્ટિ કે પૂર્વ એક અદ્વિતીય થા । સબ જગત્ ઇસી કા સ્વરૂપ હૈ । વહ સત્ય હૈ, વહ આત્મા હૈ, વહ તૂ હૈ । ઇસ એક કે જાનને સે સબ કા જ્ઞાન હો જાતા હૈ । જૈસે મૃત્તિકા સત્ય હૈ, મૃત્તિકા કે કાર્ય ઘટ-શરાવ આદિ વાણી-માત્ર હોને સે મિથ્યા હૈં । જૈસે લોહા સત્ય હૈ, તલવાર, ચાકૂ આદિ લોહે કે કાર્ય કથન-માત્ર હોને સે મિથ્યા હૈં ઔર જૈસે સુવર્ણ સત્ય હૈ, સુવર્ણ કે કનક-કુંડલ આદિ કહને-માત્ર હોને સે મિથ્યા હૈં । ઇસી પ્રકાર યહ સત્-રૂપ આત્મા સત્ય હૈ ઔર ઇસ કા કાર્ય નામ-રૂપ જગત્ કથન-માત્ર હોને સે મિથ્યા હૈ । સબ સુખ ચાહતે હૈં, દુઃખ કોઇ નહીં ચાહતા । વિદ્વાન્ સુખ કે લિયે ઇન્દ્રિયસયંમાદિ કરતે હૈં । સુખ કો જાનના ચાહિયે । સુખ ક્યા હૈ? જો ભૂમા યાની મહાન્ હૈ, વહ સુખ હૈ । અલ્પ મેં સુખ

નહીં હૈ । ભૂમા હી સુખ હૈ । ભૂમા કો જાનના ચાહિયે । ભૂમા ક્યા હૈ ? જહાં દૂસરે કો નહીં દેખતા, દૂસરે કો નહીં સુનતા, દૂસરે કો નહીં જાનતા, વહ ભૂમા હૈ । જહાં દૂસરે કો દેખતા હૈ, દૂસરે કો સુનતા હૈ, દૂસરે કો જાનતા હૈ, વહ અલ્પ હૈ । જો ભૂમા હૈ વહ અમૃત હૈ ઔર જો અલ્પ હૈ વહ મર્ત્ય વા મૃત્યુ-ગ્રસ્ત હૈ । જો ઇસ ભૂમા કો જાનતા હૈ, વહ સ્વરાટ્ હોતા હૈ ઔર સબ લોકોં મેં ઉસ કા કામ-ચાર હોતા હૈ ।

૧૦. વૃહદારણ્યકોપનિષત્ કા સાર ।

ઇસ અક્ષર પરમેશ્વર કી આજ્ઞા મેં સૂર્ય ઔર ચન્દ્રમા વર્તતે હૈં । ઇસ અક્ષર કી આજ્ઞા મેં ખર્ગ ઔર પૃથવી ઠહરે હુએ હૈં । ઇસ કી આજ્ઞા મેં નિમેષ, મુહૂર્ત, દિન, રાત, પક્ષ, માસ, ઋતુ ઔર સંવત્સર હૈં । ઇસ અક્ષર કી આજ્ઞા સે ગંગા-યમુનાદિ નદિયાં હિમાલય પર્વત સે નિકલ કર પૂર્વ દિશા કો બહતી હૈં । ઇસ અક્ષર કી આજ્ઞા સે દાની કી મનુષ્ય પ્રશંસા કરતે હૈં । દેવતા અન્ય પ્રકાર સે જીને મેં સમર્થ હૈં તો ભી યજમાન કે દિયે હુએ પુરોડાશાદિ કો પ્રસન્નતા સે ગ્રહણ કરતે હૈં ઔર અર્યમાદિ પિતર શ્રાદ્ધ મેં દિયે હુએ પદાર્થોં કો લેતે હૈં । જો ઇસ અક્ષર કો જાન કર હવન કરતા હૈ, યજ્ઞ કરતા હૈ ઔર તપ કરતા હૈ, વહ અનન્ત ફલ પાતા હૈ । જો ઇસ અક્ષર કો ન જાન કર ઇસ લોક સે મર કર જાતા હૈ, વહ કૃપણ હૈ ઔર જો ઇસ કો જાન કર ઇસ લોક સે મર કર જાતા હૈ વહ બ્રાહ્મણ હૈ । યહ અક્ષર અદૃષ્ટ હોકર દ્રષ્ટા હૈ, અશ્રુત હોકર શ્રોતા હૈ, અમત હોકર મન્તા હૈ, અવિજ્ઞાત હો કર ભી વિજ્ઞાતા હૈ, ઇસ કે સિવા અન્ય દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા, વિજ્ઞાતા નહીં હૈ । ઇસ સે સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડ ઓત-પ્રોત હૈ, રજ્જુ મેં ભુજંગાદિ કે સમાન આરોપિત હૈ । યહ સચ્ચિદાનન્દ-સ્વરૂપ પરમેશ્વર જાનને ઔર દેખને યોગ્ય હૈ । શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન રૂપ આરાધના સે ઈશ્વર જાનને ઔર દેખને મેં આતા હૈ । ઇતિ શમ્ ।

ઇતિ દશોપનિષત્સાર-ભાવાનુવાદ !
નારાયણોત્તર પદ-ગોવિન્દેન સુધીમતા ।
દશોપનિષદાં સારો રચિતઃ સ્યાત સતાં મુદે ।

ગોવિન્દ

ગોવિન્દ-ભવન,

જોધપુર ।

તા૦ ૨૪-૧૧-૩૮

Encoded and proofread by Pranab Mukherjee pranab9 at gmail.com

---

Essence of Ten Principal Upanishads with Hindi Translation

pdf was typeset on July 8, 2024

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*